

על תחומי ספרותנו החדשה

דב סדן

משותפים, ביתר דיוק: משורש אחד, ונפגשים בסופם בצמרת אחת, ושעל כן הספרות של שלושינו תם, היא היא הספרות העברית החדשה. אולם חוקרי ספרותנו תחת להגיע אל הקרקע המזועזעת והמשותפת, שהצמיחה מתוך שורש אחד את הקנה מרובה-ההבדים, ולמצוא את הדרך המיוחדת של דיון ותיאור, של סיוג והערכה, — דרך שאינה ניתנת, כמובן מתוך שימוש, לא-כל-שכן מיכני, בסכימה שאולה, הטילו אותו קו של הבדלה בלב התקופה הגדולה הזאת, והוא קו, שכלל שנרחיק מימי התקופה הנידונה, תמבלט ותלך המלאכר תיות ואף השרירות שבו.

ודאי, שלוש בחינות-היסודי, המבדילות בין חטיבת-הספרות הזאת הנמשכת מתנועת-ההשכלה ובין חטיבות-הספרות האחרות, שחייהן נמשכו גם בזמנה ואף מעבר לו — בחינת-החילוניות, בחינת-האידיאולוגיה, בחינת הצורה — יש בהן כדי לקבוע ייחודה, אך אין בהן כדי לקבוע יחידותה, היא לא תיקבע, גם אם נעריך את סוגי-הספרות האלה לפי ערכם הכפול — משקל-התכנים ורוחק-השפעתם. אם למשקל-התכנים, הרי דוקא ההבדלה המלאכותית היא, אין בה כדי לסייענו בהמצאת המאזניים המיוחדים לש-קול, מה גדול ממה — האם עולם המושגים של ההשכלה, שעיקרה בכבישת-המרחב; האם עולם-הדימויים של החסידות, שעיקרה בהסערת-העימק, ואם לרוחק-ההשפעה, הרי דוקא ההבדלה המלאכותית היא אין בה כדי לסייענו בהמצאת קנה-המידה למדוד, מה מרובה ממה — האם כוחה של ההשכלה, שהפקיעה קליפה ישנה והקרימה קליפה חדשה לתכנית החדשה; האם כוחה של החסידות, שחידשה קליפה ישנה מתוך חידוש התוכן הישן, וסופה גלגלה גרעינה לתוך קליפת-יריבתה, רק ראייה כוללת של ספרותנו ל כל זרמיה יש בידה לתת בדידנו מאזניים כאלה וקנה-מידה כזה, ואילו ההפרדה, שנהגה ונוהגת בכתיבת-תולדות-ספרותנו, עשויה להביא, ואמנם גם הביאה, להערכה דיספרופורציונאלית, ביחוד אם כותב-התולדות נמשך, בין בידעים ובין בלא יודעים, להזדהות עם מסכת-דיונו, בעיותיה ואישיה, אפילו הנוסח המקובל של גבולי הספרות העברית החדשה מחייב דיון כולל בספרותנו בדורות האחרונים

כנודע, כבר יש בדידנו כמה וכמה מחקרים גדולים ואף ספרים כוללים לתולדות הספרות שלנו בדורות האחרונים ומן הדין היה, כי נראה את הדרך סלולה גם ברורה לפנינו, ולא היא; ככל שאנו מבקשים לעיין, אם בפרק מפרקי התקופה הזאת אם בתקופה כולה, קופצים עלינו כמה וכמה קשיים, המתראים כקשיים של מתודה ובאמת הם קשיים של מהות. הקשיים האלה, שכל אחד מפותל מחברו, סגם כפול, הסוג האחד, שאין לשנותו — גודלה ומעמדה של הספרות הזאת; הסוג האחר, שיש בדידנו לשנותו — גישתם של חוקריה לשיטותיהם.

אם נאמר לבדוק את הגישה הזאת, נהא חייב בים להפליג לעיקרו של דבר, כלומר להתבונן בעצם-המושג של ספרות עברית חדשה, ועד-מהרה תתגלה לנו סתירה בדרכם של כותבי-תולדותיה, הללו ניסו לגרוס את הספרות הזאת, על התפתחותה תה המיוחדת, בתוך סכימה, כפי שהיא מקובלת בכתיבת תולדות הספרות באירופה, ובין מתוך-כך ובין לשם-כך הטילו שינוי שאינו מצוי בתולדות ספרויות אחרות, כותב ספרות של עם ועם בתקופה מסוימת מכליל בה כל שנוצר בה בלשון הראשה, והמהדר מרחיב את הגבולים וכונס בתוך כם גם מה שנוצר בדיאלקטים שלה, ואילו כותבי תולדות הספרות החדשה שלנו כוללים בה לא כל שנוצר בלשוננו בדורות האחרונים אלא חלקו בלבד: מה שנמשך ממעגל-ההשכלה (מבדלסון ואי-לך). לכל המרובה הם מוסיפים, וגם הוספה זאת אינה שלימה, מה שקדם למעגל-ההשכלה, אם ברוח אם ביסודות (רמח"ל), ומעמידים מחוצה לדיונם את שאר הספרות, שנוצרה באומה באותה תקופה עצמה. לאמור, בבואם לדון תקופה שלימה של כמאתיים שנה, הם מותחים קו של הבדלה ביצירה הכוללת של האומה וכותבים, בעצם, חלק של הספרות הזאת, שבו אין החלקים האחרים נראים, לפחות במחצית התקופה הזאת ומעלה, אלא באספקלריה העקומה של סאטירה ופול-מסאות, הדברים האלה צריכים הדגשה, ביחוד עתה, ממרחק-הימים, שבו אנו רואים את שלושת זרמי הספרות העיקריים — של תנועת החסידות, תנועת ההשכלה, תנועת המתנגדות (המוסר) — יונקים, מעבר לגילויי-ניגודיהם, מסתרי-שרשים

וממילא את ספרותם. דוגמה לחוסר תשומת הלב ונזקו תשמש לנו העובדה, הקטנה אך חשובה, כי חקר הספרות שלנו, הטורח כל כך על שיוכם של אישי הסופרים, לפי זרמי ספרות או אסכולר תיה, ובבירור השפעותיהם עליהם, פוסח על מקורי השפעה עמוקים מהם, שעיצבו את אישור תם, והם מקורי השפעה הנמשכים מתנועות על זרמיהן, שחוקרינו מסרבים לכלול את ספרותם בכלל ספרותנו החדשה. והרי רק עצימת עינים מכוננת, שגם היא פרי ההבדלה המלאכותית ההיא, יכולה להתעלם מחשיבותה של טיפולוגיה מגוונת, שגיבושה החותכים הם החסידות מזה והמתנגדות מזה, כמורשת מנטאליות ותכונות, שפעולתה מרובה, ואפילו מכרעת, גם באפים של אישי הספרות גם בביטויים, אפילו אם כליביטיים עשיריים על דרך אסכולה אחת או אחרת, והמעייין ימצא דוגמאות מהכימות עד כדי מיני פסידור מורפוזה.

התעלמות מולידה התעלמות. חקר ספרותנו, המורגל — כפי שספרות ההשכלה מניחה זאת בנקל — בביאור על פי מניעים גלויים, כמעט שאינו יודע דרך אחר לביאור החזיונות, המצטרף פים כדי זרמי ההתגברות על ההשכלה, כך, למשל, בבוא חוקר מחוקרינו לבאר את גילוי מאורה של החסידות בספרות בדור אחרון, היהו פותח ביאר רו בספר אידיאולוגי (צווייפל) ותולה בו זכות מופלגת של אבהות, כאילו היה בכוחה של אידיאולוגיה לחולל כתמורה הזאת, אולם הביאור הזה הוא, בזוית הראייה המקובלת, ביאור מוכרח, ושיי נזיה של זוית הראייה פירושו שידוד המערכות של חקר ספרותנו, ושידוד מערכות כזה ראשיתו בהכרה, כי הזרמים היריבים להשכלה — או תאיר מר: הנרמים שהיא היתה יריבה להם — לא נפסק חוט חייהם ויצירתם וממילא לא נפסק חוט ספרור תם; ולא עוד אלא שהם היו כמניעי עומק גם בלבם של אלה שנתפסו להשכלה והיו בין חלוציה ובין מאספיה, ולימים פרצו מניעי עומק אלה כדמות התנועה, הנקראת, כדון או שלא כדון, רומאנטיקה או רומאנטיקה מחודשת וכדומה. יתירה מזו, חוקר ספרותנו בדורות אחרונים עזו חייב התבוננות גדולה, אם מורשת הזרמים האלה, שמעבר להשכלה, לא קיימה את עצמה גם בירי ביה, אבירי ההשכלה עצמם, אפשר והרבה דרך העיון והדיון של היקרי ספרותנו גירם, לפי שהם אווזים בדרך הביאור הגאנאטי וכמעט אינם נזקקים לדרך הביאור הדיאלקטי, לא ייפלא, כי כמה חזיונות נכבדים, ביחד חזיונותי כפל, נפטרים

לכל ענפיה, על אחת כמה וכמה אם אנחנו כופרים בעצם ההגדרה של הספרות החדשה ואנו תולים אותה בכל מה שנוצר בלשונו בדורות האחרונים ואנו רואים כל יצירה ויצירה נושאת בה, אם על כרחה אם ממילא, חותם המשבר והמיפנה המכריע בתולדותינו, שחל ימים הרבה הרבה קודם דם שמנדלסון שקד על תרגומו וביאורו וקודם שוויזל טרח בבכורי הפובליציסטיקה שלו.

ודוק: ימים הרבה הרבה קודם לכך, לאמור כי גם מי שמעמיד בראשה של הספרות החדשה את רמח"ל, אינו בעינינו אלא כמי שהיה מחויב לעשות דרך הגונה ועשה אך פסיעה קטנה בה, וגם פסיעה קטנה זו היא הרת סתירות: רמח"ל, שנתכבד בכבוד האבהות לספרות העברית החדשה, לא נתכבד בכך מלוא כבודו ועצמו — הוא בדומה לאושפיו נכבד, שמשמעמיד רגלו האחת בתוך הטרקלין, נסגרה בפניו הדלת ועיקר קומתו נשאר מחוצה לו, ואין החזיון הזה משתנה על ידי כך, שמכניס האורה (פ, לחובר) יצא במחקר מיוחד ידי חובה לשאר אישיותו של רמח"ל ואף הגיע ונלחם להכרה, כי אין להבדיל בין חלקו האחד של רמח"ל (שירים, מחזות), הנכלל בתוך הספרות העברית החדשה, ובין שאר חלקיו שאינם נכללים בה (ספרי קבלה ומוסר), אלא הבדל של צורה בלבד, נמצא כי שיטת ההבדלה, שמלאכור תיחה בולטת במיוחד בפרשה זאת, מפסידה לנו את האישיות הגדולה בדורה וכמה דורות לאחריה, שהרי תחת לראותה עולה ונצמחת בענפיה השוריים משרשה האחד, אנו מפצלים אותה באופן שמה שהיה בחייה ובפעלה כטפל לעיקר והזריח אך קטע שלה, נעשה כביכול כחטיבה אבטונומית המסייעת, אמנם, בדינו לרקום יריעה חלקה, ואפילו חלקלקה, של תולדות ספרות, אולם עוקרת, בפסיעתה הראשונה, ערך גדול בספרות, אם לא גדול ערכיה — ערכה של אישיות יוצרת, הנערכת פה דרגות דרגות, לא לפי עיקרה אלא לפי סוג צורתה.

אמת, גם בדוגמה הגדולה שראינו — קר ההבדלה בלב התקופה; גם בדוגמה הקטנה שראיינו — קיצוצה של אישיות גדולה ופיצולה של איגיה פרסונאלית, כרוכים כמה יתרונות ובכללם אחידות המסלול וחלקתו, ברוח הסכימה הנזכרת ונוסחה, אולם גם המורה בסכימה ההיא יודע, כי היא מחייבת, למצער, מודולציה — וזו לא תתכן בלא תשומת לב (לפחות תשומת לב) מלאה לכל הזרמים שפירנסו, אם במיוחד ואם במצומד ואם במעורב, את תולדותינו בדורות האחרונים.

איטליה מזה ואת הולאנד מזה, ואחר כך היא מפ" סידה והולכת מרכזם של יהודי אשכנז, והלשון העברית היא כנדחקת והולכת מורחה.

ושמיטת־טריטוריות זו מתחוללת על דרך מפתיעה ומחרידה כאחת: הנה קמו בטריטוריות אלה מרכזי־ספרות, ספרות השכלה בלשוננו, ועמ"דו על תלם והנה נכתד ההמשך ונעלמו סופרים עברים על קהלם ואינם עוד. הנה שכלה את בני איטליה והולנד, בני גרמניה וביהם ומהרין ואין דורש לה פה זולת יחידים, ומפלטה באוכלוסיי־ ישראל במזרחה של אירופה, אשר גם בה אין היא נמלטת מסכנת שמיטה של תחומים. שהרי גם בה לשוננו על ספרותה נתבעה, כמו בארצות־המערב, לעמוד בפני יריבתה, הלשון האחרת, ואדרבה, פה היא נתבעה לעמוד בפני יריבה כפולה — לשון הנכר ולשון הגלות. חוקר התולדות מסביר לנו, על שום מה הספרות העברית, ילידת־ההשכלה במערבה של אירופה, לא היה בה לקיים שם את עצמה אלא כימי דור, כשם שהוא מסביר לנו על שום מה ראשית זו, שלא מצאה המשך לה בסביב־בותיה, ראתה אתריה טובה יותר במזרחה של אירופה. מובן, כי חוקר הספרות, הנעזר בהסברות אלה, אף הוא מביא במגין גורמי חוץ וביחוד גורמי פנים, ובכללם בולטת לפניו העובדה, כי כוח־עמידתה של לשוננו וספרותה זאת יניקתה היא בקרקע שלפני ההשכלה ומעבר־לה — התנועות החדשות כמותה, החסידות והמתנגדות, הן שהע־מידו לספרות הזאת חיל־מילואים, שאפילו בהיך הם מורדים במחצבתם, הרי מורשתם היא שפיר־נסה כוח־חסינותם, ודאי, שההשכלה עצמה דימ־תה, כי הזרמים האלה הם לה אך קרקע־ניצול, לחולל בו תמורותיה, ולא ידעה כי הם לה קרקע־חיות, כל שכן שלא שיערה, שלא פחות משהיא מקצצת בהם הם מערימים עליה ולא פחות משהיא כובשת אותם הם כובשים בתוכה.

הנסיגה הגדולה הרצופה של לשוננו כלשון ספרות של קיבוצים מעוררתנו לעיין בגורמים, שעמדו להם לקיבוצים האלה ליצור בלשוננו ספרות, ביחוד על פי נוסח ככל הגויים. מובן, כי בהערכת הגורמים עלינו להבחין, כשם שאנו מב־חינים בתופעות אחרות, בין מניעים גלויים ובין מניעים נסתרים. אין צריך טירחה יתירה, כדי להבין, כי המניעים הגלויים וביחוד נימוקיהם, שעיקרם נימוקים אידיאולוגיים, אין בהם כדי לב־אר, ואפילו לתרץ, את המגמה הגדולה של הספ־רות הזאת — לתת את כל העולם בלשוננו, ואמנם, תמיהה היא, כיצד לשון שלא היתה לה אחיזה

על ידם שלא כמיצויו של דין. כי אילו אחזו בדרך הדיאלקטיקה, אפשר והיו מקדימים למצוא את אותות פריצתם של הזרמים האחרים לתוך ספרות ההשכלה, ולא עוד אלא היו מגלים בעצם האס־פקלריה העקומה את חיפוייה, חילופה ואולי אפילו היפוכה.

קשיים אלה וכאלה — ההתגברות עליהם היא בידינו, ודאי, התגברות זו מחייבת גם מידת־עזו, גם כוח־בדיקה, גם חריצות־עיון, ואם נאמר לצאת באמת ידי חובה, לא נוכל לעשות בחקר ספרותנו החדשה בחינת ממשכי תלם חרוש אלא בחינת גרים ניר חדש, אם כי מתוך הכרח או לשם נר־חיות, לא נקיים בבת אחת וישן מפני חדש תוציאנו, אבל יש קשיים שאין בידינו לשנותם ומקורם, כאר־מור, בגורלה ומעמדה של ספרותנו ככבואת גורלו ומעמדו של עמנו בדורות אחרונים. המדבר בספ־רותו של עם ועם, מדבר לא בלבד בתחום מוגדר בלשון, אלא לרוב גם בתחום מוגדר בגיאוגרפיה שלה, האומר, למשל: ספרות רוסית, כוונתו גם לתחום גיאוגרפי מסויים, והוא תחום נרחב ורצוף בתוך משטח גדול יותר, תחומה של האומה הרוסית הגדולה, אשר כאנפי מדינתה הם העמים האחרים. האומר, למשל: ספרות גרמנית כוונתו לתחום גיאוגרפי מסויים והוא תחום נרחב ומפורז ובו מרכז אחד גדול, תחומה של גרמניה, אשר כאנפים ללשונה הם ארצות או מחוזות של דוברי גרמנית, לא כן האומר: ספרות עברית בדורות אחרונים, כוונתו אינה לא לתחומו של עם שלם ולא לתחומה של ארץ שלימה, כיון שנושאיה החיים (סופרים וקוראים) מתחלפים והולכים והגיאוגרפיה שלה נודדת והולכת, ושני החזיונות האלה, חילופי־הנושאים ונודדי־השטח, מתקיימים תוך כדי צמצום־מעגל, כי הספרות העברית של הדורות האחרונים מעגלה הטבעי — אם הביטוי הזה הולם בכלל את מעמדה של ספרות עם גולה — היה כמעט אידינטי עם מעגל היהודים, שהיו אדוקים בלשון העברית כלשון, שאם כי לא היה בה כדי למלא כל צרכיהם בכל ספירות החיים, הרי היה בה כדי למלא צרכיהם בספירה או בספיר־רות, שנראו להם עיקר. והנה גם המעגל הזה, המצומצם מאליו, הצטמצם והלך, ואם נראה את תהליך־צמצומו מבחינת מלחמתה של הלשון לקיומה עלינו לומר, כי היתה זו מלחמה, שרובה ככולה נסיגה, מפת־הנסיגה זאת מציינת לפנינו, כיצד לשוננו מקפחת שטח אחר שטח ובה אנו רואים בבירור, כיצד לשוננו מפסידה תחילה את שלוחות היהדות הספרדית בקצות־אירופה, את

שהיתה מניחה אפילו את דעתו שלו. והנה המגמה הזאת של התרחבות־לשוננו, כדי כושר ביטוי כולל, הלכה והתחסנה, אף על פי שלא היה לה צידוק, או היה לה צידוק קלוש מדי באידיאולוגיה של נושאייה. ואם נאמר לבאר את רוב מסירות הנפש, כשרון־המעשה, שהללו גילו במפעל ההר־חבה, נמצא, כי מקורם הוא מחוצה לאידיאולוגיה הזאת, מעבר לה ומתחתיה, עד שניתן לומר, כי יותר משהם עשו ללשון עשתה היא בתוכם. הדבר נשמע כפאראדוקס, אך עובדה היא: דוקא הללו, שהאמינו בכוחה של אידיאולוגיה ומכוחה ניסו לשנות את המציאות על רוחה וממשתה ואף שינוה, הם־הם שינקו את עיקר־כוחם משרש אחר, עמוק יותר, שניחש מה שלא ידעה האידי־אולוגיה שלהם: כי יגיעתם סופה תשמש תכלית שלא עלתה בגדר־דמיונם ואילו עלתה וגירשוה בחזקת־יד, כי רק עתה, ממרחק־הימים, אנו יוד־עים, כי מפעלם של חלוצי־ההשכלה ומא־ספיה נועד למציאות, שהיתה מעבר לאיפק כוונתם והשערתה, מציאת המציחה מתוכה בדרך־הטבע לשון וספרות ונצמתת מתוכן ולתוכן, היא המצי־אות שאנו נתונים בה פה, בארצנו.

אבל מפעלם היה, כאמור, בחינת מלחמה, הנעשית מתוך איבוד מתמיד של שטחים, שכן הקיבוצים היושבים בהם מצאו להם דרך אחרת בתוך המציאות של יהודי־אירופה, שהתפשטה במרחב־הימים רב־התמורות שבין המהפכה הצר־פתית ובין התהפוכה הנאצית, ושאו יכולים היום לכנותה תקופת־תולדותינו בין גיטו לגיטו, הדרך הזאת היתה מעבר ללשון הסביבה, ומן הענין הוא להדגיש, כי מי שנחשב בחקר הספרות העברית החדשה (נוסח קלוזנר) כאביה, והוא אמנם כאבי ספרות ההשכלה, הוא־הוא גם אבי המעבר הזה (מנדלסון) ונמצאת אבהותו כפולה, והיא אונייה פרסונלית א־פינית ביותר, היא כאילו באה, בעצם המופת שבה, להראותנו את שער־הלשונות הכפול של ההשכלה, ובעל־המופת עצמו ניתן לדורשו כמי שי־שמאלו מחריבה את שבנתה יד־ימינו.

בחייו־יומיו ומתוך שמירת הקיום שלה עצמה — ניתן לומר: מתוך שמירת קיום תכליתית, כלומר מתוך החפץ לקיים אפשרות של לשון אחת בשביל האומה כולה — השתדלה תמיד שלא להיות כפופה ביותר להשפעות של לשונות־הסביבה וייתדה את עצמה לצרכים המשותפים לכל חלקי האומה; כיצד לשון זו מגלה, ביחוד בתקופת־ההשכלה, חפץ טמיר להגיע לכלל־יכולת של מילוי כל הצרכים, להיות כאחת הלשונות התינות, המחר־נה באפשרות הגדרה והבעה לכל המגוונת של הגות האדם ורגשו ומיצוים גם בהלך־נפש גם במרא־עיניים, והתמיהה הזאת תגדל בעינינו, משנוכר, כי אין הדברים אמורים בתחומה של ספרות יפה בלבד, אדרבה, סקירה קלה במפעלות ההשכלה בראשיתה ואמצעה מראה לנו, כי היא רצתה באמת למלא את כל הצרכים — מכוח מאמציה למדנו לכתוב בלשוננו לא בלבד שיר או נובילה או מאמר כמתכונת המצויה בספרות אירופה; מכוחם למדנו לכתוב בלשוננו גם דבר חכמה ומדע שחסרנו בהם אוצר־מונחים, וראוי שניתן דעתנו על כך, כי בנקודה זו תקופת־ההשכלה דומה יותר לתקופתנו, שבה לשוננו מנסה באמת וברוב הצלחה למלא, במעגל־חיים שהוא בערך כדרך־הטבע, את כל צרכי־החיים, משהיא דומה לתקופת־הביניים, עד שעולה בנו הרהור: הרי מה שההשכלה כיוונה בראשיתה מתקיים, בעצם, רק עתה בארצנו, והרהור זה גורר כמין בן־הרהור; כאילו מה שנעשה ברא־שית ההשכלה היה מכון למציאותנו עתה.

והשאלה היא: האמנם מכון? והתשובה היא: לאו והן, וראי, אילו נטלנו לו לאחד מראשוני המשכילים והיינו לוחצים אותו אל הקיר ושואלים אותו, לשם מה הוא יגע, כי מדעים אלה ואלה יהיו על ביאוריהם, הגדרותיהם ומונחיהם בלשון־נו; וביחוד אם היינו מרחיבים את השאלה ושוא־לים אותו, על שום מה הוא עושה את המעשה הרב הזה, הרי ספק גדול הוא, אם הנשאל יכול היה, מתוך מגמותיו ילידות־זמנו, להשיב תשובה,